

PŘÍBUZENSKÁ PĚSTOUNSKÁ PÉČE: KDYŽ DÍTĚ VYCHOVÁVAJÍ PRARODIČE

Šárka Moštková, Irena Sobotková

Abstrakt

Článek se zabývá specifickou problematikou příbuzenské pěstounské péče, kdy o dítě pečují jeho prarodiče. Hlavními cíli zde prezentované části výzkumu, která je součástí rozsáhlejšího projektu, bylo charakterizovat proces přijetí vnoučete do pěstounské péče jeho prarodičů, zmapovat příčiny svěření, detekovat způsoby reagování dětí na odloučení od biologických rodičů a v neposlední řadě popsat vztahy vnoučat s jejich rodiči, vzájemný kontakt i očekávání vývoje vztahu do budoucnosti. K těmto cílům je přístupováno z perspektivy prarodičů. Z metodologického hlediska se jedná o kvalitativní výzkum. Metodou sběru dat byly polostrukturované rozhovory s prarodiči pěstouny. Výběrový soubor tvoří 20 žen a mužů, prarodičů, kteří mají v pěstounské péči alespoň jedno vnouče a vychovávají jej minimálně po dobu dvou let. Celkem participanti pečovali o 21 vnoučat. Výsledky výzkumu ukazují, že děti jsou do pěstounské péče prarodičů svěřovány z rozličných důvodů, které jsme uspořádali do tří kategorií: patologický způsob života biologických rodičů (užívání alkoholu, drog, trestná činnost, týrání a zanedbávání dítěte aj.), osobnostní charakteristiky rodičů (nezralost spojená s nízkým věkem, nezodpovědnost, agresivita, labilita aj.) a vliv životních událostí (rozpad partnerského vztahu, opuštění dítěte, odjezd do zahraničí, nezaměstnanost, nedostatek financí aj.). Reakce dětí na odloučení od rodičů se odehrávaly na emoční, kognitivní a behaviorální rovině. V osobním kontaktu s matkou bylo 15 dětí, zatímco osobní kontakt s otcem mělo 8 dětí. Vzhledem k rostoucímu počtu prarodičů pěstounů mohou být získané výsledky užitečné zejména v psychologickém poradenství a pro odborníky pracující s pěstounskými rodinami.

Klíčová slova: příbuzenská pěstounská péče, prarodiče, vnoučata, mezigenerační vztahy

KINSHIP FOSTER CARE: WHEN GRANDPARENTS RAISE THEIR GRANDCHILD

Abstract

This paper is focused around the various aspects of a specific kind of kinship foster care provided by grandparents. Major goals of the part of the extensive research presented in the paper are to characterize the process of the acceptance of a child into a foster care by grandparents, examine the most common reasons for the need of foster care, capture the ways children react to the separation from their biological parents and, last but not least, describe children's relationships with their parents, their mutual contact and expectation of the relationship's further stages. These goals are evaluated from the grandparents' perspective. Methodologically, the paper is based on a qualitative research. The screening method used was semi-structured interview with grandparent fosters. The sample consisted of 20 women and men – grandparents who have been providing foster care to at least one grandchild for the minimum of two years. In total, there were 21 grandchildren in grandparents' foster care researched. The results of the research show that children are going to foster care for a variety of causes, which we divided into three categories: socially unacceptable behavior of the parents (alcohol/drug abuse, being involved in crime, physical abuse of the child, neglected child or similar reasons), personal qualities of the parents (unreadiness to raise a child due to parents' early age, irresponsibility, aggression, psychological instability) and parents' personal life events (end of a partner relationship, leaving the child, relocation, job loss, lack of funds, ...). Children's reactions to the separation from parents showed on emotional, cognitive and behavioral levels. Personally in touch with their mothers were 15 of the children, while only 8 with their fathers. Due to the rising number of grandparents providing kinship foster care the findings of the research can be found useful in the field of psychological counseling or for professionals working with foster families.

Keywords: kinship foster care, grandparents, grandchildren, intergenerational relationships

Došlo do redakce: 6. 10. 2016

Schváleno k publikaci: 30. 1. 2017

Úvod

O pěstounské péči bylo v zahraničí publikováno množství knih, článků a vědeckých prací, ale v naší zemi je stále nedostatek relevantních výzkumných podkladů na toto téma. Výzkumná zjištění ze zahraničí nejsou do našeho prostředí snadno přenositelná a vzhledem k odlišné legislativě a kulturně-společenskému kontextu jen omezeně srovnatelná. Přihlédneme-li navíc k faktu, že v naší zemi vyrůstají tisíce dětí z nejrůznějších důvodů mimo péči svých biologických rodičů, je tento zájem jistě více než opodstatněný. Článek se zaměřuje na příbuzenskou pěstounskou péči vykonávanou prarodiči, jelikož právě prarodiče zaujímají jako pečovatelé velmi významné místo a jejich role s sebou přináší mnohá specifika. V letech 2014-2016 jsme uskutečnili rozsáhlý výzkum mapující problematiku prarodičů pěstounů. Podnětem k jeho realizaci se stal zejména fakt, že této specifické skupině pěstounů nebyla doposud věnována potřebná pozornost. Teoretické zázemí ke zkoumané problematice bylo nastíněno v konferenčním příspěvku (Moštková, 2016). Tento článek přináší výsledky pouze určité části výzkumu, kdy bylo cílem popsat proces přijetí vnučete do pěstounské péče prarodičů a zmapovat její důvody, detekovat způsoby reagování dětí na odloučení od jejich rodičů a v neposlední řadě popsat vztahy vnučat s biologickými rodiči, jejich vzájemný kontakt i perspektivu do budoucnosti očima prarodičů.

Teoretické zázemí

Pěstounská péče je státem garantovaná forma péče o děti, o něž se jejich rodiče nemohou, nechťejí nebo neumějí starat (Sobotková & Očenášková, 2013). Legislativně je ukotvena zejména v zákoně č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, jehož novela přinesla k 1. 1. 2013 mnoho změn. Hlavní cíl, který má pěstounská péče splňovat, je zájem, prospěch a blaho dítěte (viz Úmluva o právech dítěte). Počet dětí, které vyrůstají v pěstounské péči, v naší zemi každoročně kontinuálně mírně narůstá, jak můžeme vidět v tabulce č. 1.

Tab. 1: Počet dětí svěřených do PP a počty pěstounů v letech 2006 - 2015 (MPSV, nedat.)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Počet dětí svěřených do PP v daném roce	889	1105	1403	1568	1491	1507	1622	2191	2218	1941
Počet dětí v PP k 31.12.	4884	5174	5727	6722	7021	7463	7561	8606	9771	10380
Počet pěstounů	4845	4927	5790	6313	8504	9302	10188	11417	10244	10467
Pěstouni – prarodiče	2250	2391	2913	3290	4275	4722	4922	5640	5817	6026
Pěstouni - jiní příbuzní	800	914	1009	1063	1436	1511	1630	1796	1619	1633
Pěstouni – cizí	1761	1688	1935	2068	2909	3083	3492	3822	2755	2805

Zatímco v roce 2006 vyrůstalo v pěstounské péči celkem 4 884 dětí, o téměř 10 let později, v roce 2015, to bylo již 10 380 dětí, což představuje více než dvojnásobný nárůst. Podobně narůstají i počty dětí svěřených do pěstounské péče jejich prarodičů. V roce 2015 bylo z celkového počtu 10 467 pěstounů 6 026 prarodičů, což je 57,6 % všech pěstounů.

Za uplynulých deset let se počet prarodičů pěstounů více než zdvojnásobil. Navíc příbuzenská pěstounská péče, která kromě prarodičů zahrnuje i další příbuzné jako jsou tety, strýcové či zletilí sourozenci, tvořila v roce 2015 přesně 73,2 % ze všech pěstounských rodin. Výše uvedené statistické údaje jasně ukazují, jak významné místo v systému náhradní rodinné péče prarodiče pěstouni zaujímají. Právě proto je nutné zkoumat specifika spojená s touto rolí. Podobně i zahraniční autoři (např. Dolbin-MacNab, 2009) uvádějí, že narůstá počet prarodičů, kteří přebírají zodpovědnost za výchovu a péči o svoje vnoučata. V 90. letech 20. století se v USA zvyšoval počet dětí, které byly odebrány rodičům a svěřovány do formální pěstounské péče příbuzným. Příbuzenská pěstounská péče je ve Spojených státech nejrychleji rostoucím typem náhradní rodinné péče a do péče prarodičů se dostává čím dál více dětí (Gibbs & Müller, 2000).

Na toto téma nebylo zatím v naší zemi provedeno dostatečné množství relevantních výzkumů. Lze se setkat s bádáním v rámci bakalářských a magisterských diplomových prací, které jsou však zacíleny spíše do oblasti sociální práce a zabývají se praktickými otázkami posuzování svěření dítěte do péče prarodičů (Máčelová Jankovychová, 2012), potřebami prarodičů plynoucími z péče o vnoučata (Paulová, 2013), budoucím začleněním dětí, které byly vychovávány prarodiči, do společnosti (Jahodová, 2013) či srovnáním emocionality u prarodičů a prarodičů pěstounů (Uzlová, 2013). Kvalitativní psychologickou studii o prarodičovských pěstounech realizovala Žáková (2016). V zahraničních výzkumech se s prarodiči vychovávajícími svá vnoučata („caregivers“) setkáváme častěji. Vzhledem k tomu, že ale vznikaly v odlišném kulturním prostředí a v rozdílných legislativních podmínkách týkajících se náhradní rodinné péče, nelze tyto poznatky zcela aplikovat v naší společnosti, spíše se jimi inspirovat.

Prarodiče, kteří vychovávají a pečují o svá vnoučata místo jejich rodičů, mají velmi specifickou roli. Ta je spojena se zvýšenými nároky, jelikož s rostoucím věkem jim ubývá síla a energie, přibývají zdravotní potíže (Vágnerová, 2007). O zhoršení zdraví referují také zahraniční autoři (např. Hayslip & Kaminski, 2005). Prarodiče prožívají nejistotu, zda zvládnou náročnou péči o mnohdy velmi malé děti, mají strach ohledně budoucnosti dětí, a do toho všeho se jim mohou vtírat pocity viny za selhání při výchově vlastního dítěte (Hayslip & Smith, 2013). Hanušová, Jeníčková a Uhlířová (2009) uvádějí, že prarodičům jsou obvykle svěřovány děti jejich dcery, méně často děti syna, a že jsou do této role vpraveni někdy velmi náhle a nečekaně, zatímco jindy jde o vyústění dlouhodobých a vleklých problémů v rodině.

Pěstounská péče prarodičů má svá úskalí i potenciální kladné stránky. Určité úskalí v pěstounské péči prarodičů spatřují někteří autoři (Matějček a kol., 1999) v možné přemíře lásky a shovívavosti. Dále také uvádějí ze zkušeností z praxe, že prarodiče jsou oproti cizím pěstounům méně ochotni vyhledávat odbornou pomoc a přijímat rady či zkušenosti druhých. Vysvětlením může být jednak vyšší věk prarodičů, nezvyk obracet se na odborníky, ale i pokrevní příbuzenství a v té souvislosti pocit nedotknutelnosti jejich rodiny či pocit studu. O nižší ochotě příbuzenských pěstounů spolupracovat s odborníky referují i Hong, Algood, Chiu a Lee (2011).

Prarodiče pěstouni vykazují ve srovnání s klasickými cizími pěstouny častější sklony k extrémnímu přístupu k biologickým rodičům dítěte. Je to dáno zejména jejich společnou životní historií a silným emočním doprovodem tohoto vztahu. Mnohdy pak nastávají situace, kdy prarodiče brání kontaktu dítěte s rodiči a nepřiměřeně jej před nimi chrání, nebo naopak nekriticky přehlížejí negativní vliv syna či dcery, omlouvají jejich počínání a vnouče nutí dávat najevo pozitivní city a náklonnost, což se dítěti ve vztahu k problematickému rodiči ne vždy daří a může to u něj rozvíjet pocity viny a odcizení (Gabriel & Novák, 2008).

Prarodiče vychovávající vnoučata čelí mnoha dalším obtížím. Patří mezi ně zejména finanční problémy, fyzické a psychické zdravotní problémy (např. vyčerpání, vysoká hladina stresu z výchovy dětí v rychle se měnících společenských podmínkách, úzkosti, deprese), těžkosti s bydlením a udržováním domácnosti, sociální izolace a nedostatečná podpora apod. (Backhouse & Graham, 2012). Na druhou stranu ovšem autorky Backhouseová a Grahamová (2012) popsaly i určitá pozitiva a zisky plynoucí z péče o vnoučata. Prarodiče uváděli, že je to pro ně obohacující zkušenost, vnoučata přinášejí do jejich životů radost, udržují je aktivními, poskytují jim druhou šanci na rodičovství, přinášejí jim pocit hrdosti, úspěchu a naděje na nový život.

Z výše uvedeného vyplývá, že péče o vnoučata je také důležitou součástí prarodičovské identity. Autoři Stryker a Burke (2000) navrhli teorii identity, dle které může mít jedinec libovolný počet identit v závislosti na počtu vztahů, do kterých je zahrnut. Identity se liší mírou významnosti pro jejího nositele a jsou seřazovány do hierarchie. V této souvislosti Backhouseová a Grahamová (2012) ve svém výzkumu zjistily, že prarodiče pečující o svá vnoučata vykazovali signifikantní konflikt rolové identity ve smyslu proměny a posunu tradiční prarodičovské role přítele a důvěrníka k úloze pečovatele, vychovatele a autority.

Mezi příčiny svěření dítěte do pěstounské péče prarodičů v naší zemi patří náhlé úmrtí obou rodičů z důvodu nemoci nebo nehody, úmrtí jednoho z rodičů, což vede k tomu, že druhý rodič nezvládá péči o dítě, nízký věk a nezralost matky, patologický způsob života rodičů, psychiatrické onemocnění rodičů, rodiče ve výkonu trestu odnětí svobody či závislost na drogách nebo alkoholu u rodičů (Uhlířová et al., 2010). Matějček a kol. (1999) uvádějí, že k výchově dítěte jeho prarodiči dochází nejčastěji v případech, kdy rodiče nejsou schopni se o dítě sami postarat. Žáková (2016) uskutečnila kvalitativní výzkum, v rámci něhož vedla rozhovory s deseti babičkami pěstovankami. Jako příčiny umístění vnoučete do pěstounské péče participantky popisovaly zejména selhání rodiče z důvodu závislosti na drogách, zanedbání či odmítnutí péče o potomka. U tří participantek bylo příčinou svěření úmrtí dcery nebo syna. Dvě participantky měly vnoučata v pěstounské péči kvůli psychickému onemocnění nebo postižení dcer, které tedy nebyly schopné se o své děti postarat.

Podobné důvody umístění dětí do péče prarodičů uvádějí i zahraniční autoři. Autorky Backhouseová a Grahamová (2012) mezi ně řadí závislost na drogách nebo alkoholu, uvěznění či duševní onemocnění rodičů. Dále může jít podle těchto autorek o osamělého rodiče, který nezvládá péči o potomka, onemocnění HIV/AIDS u rodičů, týrání či zneužívání dítěte, apatii nebo lhostejnost rodičů směrem k dítěti nebo upřednostňování bezstarostného života u matky dítěte. Parsons (2015) jako nejčastější možné příčiny zmiňuje problémy s drogami či alkoholem. Podle zjištění Dolbin-MacNabové (2009) jsou děti do péče svých prarodičů svěřovány kvůli nezodpovědnosti rodičů, zneužívání drog, zanedbávání nebo týrání dítěte, kvůli předčasnému těhotenství, výkonu trestu odnětí svobody, tělesné nebo duševní nemoci, rozvodu nebo smrti rodičů.

Změna prostředí a osob je pro děti vždy náročná. Jedná se o diskontinuitu vývoje, která je rizikovým faktorem pro vývoj jejich osobnosti. Zahraniční studie (např. Sinclair, 2005) uvádějí vysokou míru nejistoty u dětí, které zažily změnu prostředí a vztahů osob. Nestabilita spojená s vysokou mírou nejistoty u dětí, které zažily změnu prostředí, může bezprostředně ohrozit dosažení pocitu pozitivní osobní identity. Dalším faktorem, který má negativní dopad na vývoj zdravé osobní identity, je nepochopení dítěte, proč se o něj rodiče nechťeli starat, proč jej opustili, odmítli nebo mu dokonce ubližovali (Sobotková & Očenášková, 2013).

U některých dětí, které prožily změnu pečujících primárních osob a tím i změnu prostředí, lze zaznamenat nenaplnění některé ze základních psychických potřeb, mezi které řadíme: potřebu stimulace, potřebu smysluplného světa, potřebu životní jistoty, potřebu pozitivní identity a potřebu otevřené budoucnosti (Matějček a kol., 1999). Právě potřeba životní jistoty je úspěšně naplňována v mezilidských citových vztazích a dodává jedinci pocit bezpečí. U dětí, které přecházejí z péče rodičů do péče prarodičů, záleží způsob jejich reagování na odloučení od rodičů na mnoha faktorech, mezi které bychom mohli zařadit zejména kvalitu vzájemných vztahů, frekvenci kontaktů s prarodiči, vzdálenost bydliště prarodičů, věk a osobnost dítěte atd.

Významný vliv na dítě má odloučení od rodičů např. i z důvodu rozvodu nebo uvěznění. Nepřítomnost rodiče způsobená výkonem trestu odnětí svobody je spojena s problematickým chováním dětí. Byla zjištěna (Fritsch & Burkhead, 1981) korelace mezi pohlavím absentujícího rodiče a typem manifestovaného chování u dítěte. V případě absence otce se jednalo o chování zaměřené ven (tzv. „acting-out“), absence matky byla spojena s chováním namířeným dovnitř (tzv. „acting-in“). Na zjištění, že se rodiče budou rozvádět, reagují děti směsicí pocitů, mezi které patří (řazeno dle nejvyšší zjištěné četnosti výskytu) smutek, obavy o rodiče, obavy ohledně budoucnosti, vztek, překvapení, úleva, osamocení, strach ze ztráty, zmatek, rozpaky či pocity viny (Hogan, Halpenny, & Greene, 2002). Výzkumnice Leeová a Baxová (2000) uvádějí, že děti, které zažily rozvod svých rodičů, vykazovaly celou řadu emocionálních a behaviorálních reakcí. Nejčastěji to byla úzkost, depresivní příznaky, podrážděnost, problémy v sociálních vztazích, zhoršení školního výkonu apod.

Rovněž kvalita výkonu rodičovské role a zájem o dítě jsou pro vzájemné kontakty důležité. Sobotková (2010) dospěla podrobnou analýzou spisové dokumentace 136 dětí, které byly navrhovány do náhradní rodinné péče, ke zjištění, že u 82,4 % matek byl přímo ve spise konstatován nezáměr matky o dítě. Tyto matky opustily dítě hned v porodnici nebo se nezáměr projevil hrubým zanedbáváním biologických i psychických potřeb dítěte. Přibližně u poloviny dětí nebyl otec v rodném listě uveden, zbývající polovina otců se o dítě nezajímala. U těchto případů se vyskytovali následující společní jmenovatelé: nechťené a utajované těhotenství, týrání dítěte, nadměrné užívání alkoholu a drog u rodičů, trestní stíhání rodičů, zbavení rodičovské zodpovědnosti či rodiče bez domova. Z toho mimo jiné vyplývá, že kontakt dítěte s jeho biologickými rodiči by se neměl pojímat paušálně, jako nutný a žádoucí, ale mělo by být důkladně zváženo, zda je kontakt v zájmu dítěte.

Z rozhovorů s padesáti dospělými, kteří vyrostli v pěstounské péči (Sobotková & Očenášková, 2013) vyplynulo, že pouze u poloviny participantů kontakt s biologickými rodiči v době pěstounské péče proběhl a byl doprovázen většinou negativními emocemi. Většina (68 %) participantů uvedla, že jejich rodiče nikdy neprojevili zájem o kontakt. V zahraničí, například ve Velké Británii, je kontakt dětí v pěstounské péči s rodiči zcela běžný, ale současně velmi často stresující (Neil, Beek, & Schofield, 2003; Sinclair, 2005 aj.).

Obecně přínosné pro dítě může být, že příbuzenská pěstounská péče mu poskytuje možnost udržení vztahu s rodiči, sourozenci a širší rodinou, a tím i zachování jeho kultury a identity (Kiraly & Humpreys, 2013). Zmínění autoři ale současně varují, že kontakt dítěte s rodiči, kteří jej týrali nebo zneužívali, je diskutabilní. Le Prohnová (1994) ve svém výzkumu zjistila, že příbuzenští pěstouni se více snaží udržovat kontakty vnoučat s jejich biologickými rodiči. Naproti tomu Vanschoonlandt, Vanderfaellie, Van Holen, De Maeyer a Andries (2012) uvádějí, že snazší kontakt s dětmi mívají biologičtí rodiče v případě klasické pěstounské péče.

Cíle výzkumu

Nedostatek výzkumných podkladů týkajících se příbuzenské pěstounské péče v naší zemi inicioval zájem autorek o tuto problematiku. Výzkumným cílem bylo popsat příčiny umístění dítěte do pěstounské péče jeho prarodičů, proces převzetí do péče, reakce dítěte na odloučení od rodičů a kontakt dítěte s jeho biologickými rodiči. Ke všem zkoumaným jevům je přistupováno z hlediska perspektivy prarodičů pěstounů na základě jejich subjektivních výpovědí. Stanovili jsme tři výzkumné otázky:

1. Jaké jsou příčiny svěřením dítěte do pěstounské péče prarodičů a jak probíhal proces svěřením do péče očima prarodičů pěstounů?
2. Jak podle prarodičů pěstounů reagovaly děti na odloučení od rodičů?
3. Jaké vztahy a vzájemný kontakt mají děti se svými biologickými rodiči z pohledu prarodičů?

Charakteristika výzkumného souboru

Ohniskem výzkumného zájmu byli prarodiče, kteří mají v pěstounské péči svá vnoučata. Kritéria výběru byla následující: prarodič (muž nebo žena), který má v pěstounské péči alespoň jedno nezletilé vnouče, tedy dítě svého (nejen) biologického dítěte (dcery nebo syna). Délka trvání pěstounské péče měla být alespoň dva roky, aby prarodiče měli s výkonem této role již nějakou zkušenost a byli schopní ji reflektovat. Do výběrového souboru jsme získali celkem 20 participantů (17 žen a 3 muže), z toho tři manželské páry. Jejich průměrný věk byl 62,5 let (SD 6,8 let), přičemž nejmladší participant byl ve věku 50 let a nejstarší měl 82 let. Co se týká nejvyššího dosaženého vzdělání, 6 participantů mělo základní vzdělání, 5 absolvovalo střední odborné učiliště, 8 střední odbornou školu s maturitou a 1 participant měl vystudovanou vysokou školu. Většina prarodičů pěstounů již byla v důchodu (celkem 15, z toho dva měli částečný invalidní důchod) a menšina byla zaměstnaná (6 participantů) na plný nebo zkrácený pracovní úvazek. U jedné participantky byl zaznamenán souběh zaměstnání a starobního důchodu. Polovina všech participantů (10) žila v manželství, pět žen bylo rozvedených a rovněž pět bylo vdov.

Participantů měli nejčastěji dvě děti, jež dosahovaly průměrně věku 34,5 let (SD 7,4 let, minimum 12 let a maximum 49 let). Průměrně měli participantů celkem čtyři vnoučata, zatímco v pěstounské péči měli v převážné většině pouze jedno vnouče (16 participantů mělo jedno vnouče, 3 participantů měli dvě vnoučata a pouze jedna babička měla v péči tři vnoučata). Věk svěřených vnoučat dosahoval průměrně 11 let (SD 5,7 let, minimum 3 roky a maximum 16 let). U 13 rodin byla vnoučata od dcery participantů (z toho jedna dcera byla v pěstounské péči) a u zbylých 7 rodin se jednalo o vnoučata od syna (z toho dva byli v osvojení). Celkem se tedy jednalo o 20 prarodičů, kteří mají v péči dohromady 21 vnoučat (13 chlapců a 8 děvčat). Průměrná délka trvání pěstounské péče byla 7 let a 9 měsíců (SD 3 roky a 7 měsíců), nejkratší doba trvání PP byla 2 roky a nejdelší 15 let. Výběr participantů probíhal metodami prostého záměrného výběru, metodou sněhové koule a výběrem prostřednictvím instituce. Výběr participantů do jisté míry záležel na jejich důvěře a ochotě spolupracovat, takže můžeme hovořit o tzv. pozitivním výběru (Sobotková, 2003). Byla respektována etická pravidla výzkumu. Účast na výzkumu byla dobrovolná a při zpracování veškerých dat byla participantům zaručena anonymita.

Metodologický design výzkumu

Vzhledem ke stanoveným výzkumným cílům a charakteristice výběrového souboru jsme se rozhodli využít kvalitativní výzkumný design. Metodou sběru dat bylo polostrukturované interview. Příprava otázek, vedení polostrukturovaného rozhovoru a následná analýza získaných dat jsou sice časově velmi náročné, nicméně přinášejí mnohé výhody, mezi kterými bychom vyzdvihli zejména následující: navázání užšího a důvěrnějšího kontaktu výzkumníka s participantem, prozkoumání daného tématu více do hloubky, porozumění kontextu a vztahům, možnost kladení doplňujících otázek, atd.

Rozhovory se konaly v domácnostech participantů (12x), na pracovišti doprovázející organizace (5x), v kavárně (2x) či na pracovišti autorek (1x). V případě manželského páru se odehrály rozhovory s každým participantem zvlášť, aby se eliminovala možnost vzájemného ovlivnění v odpovědích. Průměrná délka rozhovoru byla 1 hodinu 6 minut (SD 26 min, nejkratší rozhovor 29 min, nejdelší 2 hod 7 min). Na začátku setkání se výzkumnice představila, pokud se již s participantem neznali, seznámila jej s účelem výzkumu i s průběhem celého setkání a požádala o podepsání informovaného souhlasu. Participant měli možnost klást dotazy. Před samotným rozhovorem byl participant požádán o vyplnění anamnestického dotazníku, který zachycoval základní sociodemografické údaje a další fakta potřebná pro popis výzkumného souboru. Celý rozhovor byl se souhlasem participanta nahráván na diktafon pro přesnější a komplexnější zachycení všech dat. Rozhovory byly následně doslovnou transkripcí převedeny do textové podoby.

Získaná data byla zpracována na základě obsahové analýzy pomocí otevřeného kódování, kategorizace a definování témat (Hendl, 2008; Miles & Huberman, 1994). Transkribované rozhovory byly opakovaně pročitány a opatřovány poznámkami. Jednotlivým úsekům byly dle významu přiřazovány kódy v souladu s cílem výzkumu. Postupně byla nacházena nadřazená témata, která seskupovala kódy dle kategorií. Mezi jednotlivými participanty byly nacházeny souvislosti i rozdíly napříč případy. Při analýze dat bylo použito technik vytváření trsů na základě tematických překryvů, zachycení vzorců či prostého výčtu (Miovský, 2006).

Výsledky

V následující části jsou prezentovány výsledky kvalitativní analýzy rozhovorů s prarodiči pěstouny. Výsledky jsou uspořádány podle výzkumných otázek, z nichž první a třetí výzkumnou otázku dělíme dále do podotázek. Analýzou byly nalezeny hlavní **kategorie** (v textu vyznačeny tučně) a do nich spadající **subkategorie** (tučně kurzívou). V závorkách za kategoriemi a subkategoriemi jsou uvedeny četnosti odpovědí participantů. V případě, že četnost není uvedena, jednalo se o skutečnost zjištěnou u jednoho participanta. Součet četností u všech subkategorií dané kategorie neodpovídá vždy celkovému počtu zkoumaných prarodičů nebo vnoučat, jelikož u některých participantů se odpověď nepodařilo zjistit, jiní zase uváděli více možností. Výsledky analýzy rozhovorů jsou doplněny o *autentické výroky participantů* (kurzívou, v uvozovkách). Konkrétní jména vnoučat nebo dalších osob byla vzhledem k ochraně osobních údajů nahrazena označením vnuk, vnučka apod.

1. Svěření dítěte do pěstounské péče prarodičů

Naše první výzkumná otázka se z logiky věci zaměřuje na svěření dítěte do příbuzenské pěstounské péče jeho prarodičů. Zajímaly nás zejména příčiny svěření vnoučete do péče prarodičů, z čí iniciativy se pěstounská péče uskutečnila a zda dítě zná důvody tohoto svěření. Výsledky jsou popisovány z pohledu samotných prarodičů.

1a) Příčiny svěřeni dítěte do péče prarodičů

Kvalitativní analýzou dvaceti rozhovorů s prarodiči pěstouny byly nalezeny nejrůznější příčiny, kvůli kterým dítě nemohlo vyrůstat se svými biologickými rodiči a bylo umístěno do příbuzenské pěstounské péče prarodičů. Příčiny jsme dle jejich společných znaků rozdělili do tří oblastí: **patologický způsob života** rodičů, **osobnostní charakteristiky** rodičů a **vliv životních událostí**.

Mezi příčiny svěřeni dítěte do pěstounské péče prarodičů z okruhu **patologický způsob života rodičů** patřilo užívání či abúzus návykových látek – **alkoholu** (10) a **drog** (9), obvykle pervitinu. „Protože je jejich máma nezvládala v podstatě už roky. Pořád jsme se to ještě snažily tak nějak za pomoci její mámy korigovat, ale bohužel pak už ta situace byla neúnosná, výrazný problémy s alkoholem, takže už tam zasahovala sociálka.“ – „Brala drogy a chlastala, s prominutím, a nestarala se o (vnučku).“ – „Asi nejdůležitější byly ty drogy, že přímo v té domácnosti se našly drogy, konkrétně teda stříkačky a jehly, no a dlouhodobě tam byl nedostatek potravin, hygieny.“ To bylo často spojeno se setkáváním s problematickou **partou** (8), s **trestnou činností** (5) a následně trestem odnětí svobody a pobytem ve **vězení** (11). „Chytila se nějaké party, začala drogovat atd. Ta parta byla silnější, že ju asi víc přitahovala ta parta, jak doma. Protože doma se musela učit, doma musela pracovat, tam si s téma kamarádama, tam si dělala prostě, co chtěla. Tam měla volnost.“ – „A ten její tatínek, když se narodila, tak byl zavřený, takže ona otca vůbec nezná.“ Nezřídká se objevovalo špatné hospodaření s financemi, půjčování si peněz a v důsledku toho **dluhy a exekuce** (3). „(Syn) byl zavřenej 7 let kvůli krádežím a teď už je 4 roky doma. A není možný, aby nastoupil do práce. Má jakýsi dluhy, exekutoři po něm chtějí peníze, jakýsi milióny.“ – „Utráceli, chodili do baru, on dělal taky jednu dobu jako číšník, takže ona po práci došla za ním a takový jako. Oni žili tak, že dnes jsou peníze, tak se pije šampaňský, co bude za týden, je jedno. Takže pak neplatili nájem, začali se zadlužovat, nasekali spoustu dluhů, rozvedli se...“ Jedna z matek se v určitém období živila **prostitucí**. Objevil se i jeden **suicidální pokus** a jednou se otec dětí dopustil **vraždy své manželky**, matky svěřených dětí. V rámci rodiny se velmi často objevovalo **zanedbávání dětí** (9), **fyzické týrání dětí** (3), u rodičů **zanedbávání péče o vlastní osobu** (3) či v jednom případě se objevilo **domácí násilí** ze strany otce směrem k matce a dceři. „Ona (vnučka) měla jít k zápisu a ona skoro vůbec nemluvila.“ – „Paní doktorka na (vnučce) upozorovala modřiny, podlitiny, jo, facky...“ – „Tatínek byl těžkej alkoholik, prostě jako tam třeba pětkrát do týdne jako zasahovala policie, že on byl strašně agresivní, on jako vyhrožoval (vnučce), že ju zabije i s mamou.“

Oblast **osobnostních charakteristik** sytí kategorie jako **nezájem** rodičů o dítě (9), **nezodpovědnost** (7), **nízký věk** rodičů (6) – např. 17 nebo 18 let, s čímž je spojena **nezralost** (3) a **neschopnost se starat** o dítě (3). „Mu se tam nedostávala láska od rodičů. Proto on jako přilnul k nám.“ – „Ona byla mladá, měla těch 21 roků, když se (vnučka) narodila.“ – „No syn byl tenkrát... mu bylo zhruba těch 17, tak se dal prostě dohromady se svojí spolužačkou, našel v ní veliký zalíbení, a přestože se škola snažila, nevím jak, tak se jim povedlo, že měli (vnuka). Oběma bylo zhruba těch 17, když se (vnuk) narodil, no takže tím bylo daný to, že se o něho nebudou starat.“ Dále je potřeba zmínit **agresivitu** (5), „přelétavost“ a **nestabilitu** v oblasti práce i vztahů popisovanou zejména u žen (3) či **psychiatrickou diagnózu** rodičů (2). „Já jsem musela pořád dohlížet, ona by mu nedala najíst. Ona byla fakt jako taková poletucha.“ – „Ona (dcera) žije teď už tady v těch bludech, že je naprosto mimo realitu dost často. Ona začne úplně mluvit nesmysly. A má teda potvrzenou hraniční poruchu osobnosti, tak na to má částečně i invalidní důchod, do práce nechodí.“

Velký dopad na nutnost svěřeni dítěte do péče jiné osoby než rodiče měly i rozličné **životní události** a situace, které nastaly z různých, mnohdy neznámých důvodů. Na prvním místě mezi ně patří **opuštění dítěte** (10), kdy matka nebo otec odcházejí, často ze dne na den, a dítě nechávají právě v domácnosti prarodičů. „*Dvakrát zmizela asi na tři dny. Takovým stylem, že řekla, že si třeba jde koupit cigarety a nepřišla od čtvrtka do neděle. No a potřetí řekla, že jde do čistírny a už se nevrátila.*“ – „*No a oni odešli a zůstaly tady zavazadla a (vnuk). Takže tak jsem ho dostala do péče. S tím, že jak si něco najdou, tak si ho vezmou. A to bylo měsíc, půl roku, rok a až to bude deset let.*“

V některých případech to byl **odjezd do zahraničí** (4) jako hledání možnosti lepšího výdělku nebo únik od problémů. U některých rodin jsme také detekovali špatnou sociální situaci, kdy rodiče byli **nezaměstnaní** (3), **fluktovali** z jednoho zaměstnání do druhého (2), byli **bez financí** (2), v domácnosti měli **nedostatek potravin a nízkou úroveň hygienických návyků** (2). „*Ona prostě, jak dostane peníze, tak do dvou dní musí být po nich. Ona věčně samý hadry, každej měsíc boty, no, neumí hospodařit.*“ Komplikovanou situaci způsoboval **rozpad partnerského vztahu** (4), kdy partner opustil svoji partnerku a ta sama nezvládla péči o dítě, dva muži posílali svoji partnerku na **potrat**. Všechny zjištěné příčiny svěřeni dítěte do pěstounské péče prarodičů jsou znázorněny v tabulce č. 2 a jsou seřazeny podle četnosti výskytu. Mezi jednotlivými kategoriemi a subkategoriemi existují určité vztahy, nicméně jejich bližší identifikace by vyžadovala další výzkum a přesahovala by rozsah tohoto sdělení.

Tab. 2: Příčiny svěřeni dítěte do pěstounské péče prarodičů

Patologický způsob života	Osobnostní charakteristiky	Životní události
<ul style="list-style-type: none"> • Vězení • Alkohol • Drogy • Zanedbávání péče o dítě/o sebe • Parta • Trestná činnost • Fyzické týrání dítěte • Dluhy, exekuce • Domácí násilí • Vražda manželky • Prostituce 	<ul style="list-style-type: none"> • Nezáměr o dítě • Nezodpovědnost • Nízký věk • Agresivita • Nezralost • Neschopnost se starat o dítě • Labilita • Psychiatrická diagnóza 	<ul style="list-style-type: none"> • Opuštění dítěte • Odjezd do zahraničí • Rozpad partnerského vztahu • Nezaměstnanost • Pracovní fluktuace • Nedostatek financí • Nedostatek potravin a hygieny • Muž posílal partnerku na potrat

1b) Žádost o pěstounskou péči

Téměř u všech participantů byla zaznamenána situace, kdy o své vnouče pečovali fakticky, ale zprvu bez podkladu soudního rozhodnutí. Nutnost péče vyplývala z rozmanitých příčin, které jsme uvedli v předchozím bodě. Rodiče nechávali dítě u prarodičů neúměrně dlouhou dobu a nepředvídatelně jej opouštěli, žili ve společné domácnosti s prarodiči a spoléhali

na jejich pomoc atd. Žádost o pěstounskou péči obvykle následovala až po nějaké době, i po několika letech péče o vnouče.

O svěřeni vnoučete do pěstounské péče si zažádali buď sami **prarodiče** (6) nebo podnět vzešel od **sociální pracovnice**, která rodinu znala a navštěvovala (4) či se **participant dohodl se sociální pracovníci** a podal žádost s její podporou (2). „*Sociální pracovnice mi navrhla, aby, když už ho mám u sebe, oni mi na něho nic nedávají, peníze nic, že bych si ho mohla vzít do pěstounské péče. A začal celý ten proces soudní.*“ Většina participantů se shodla na tom, že největší výhodou je příspěvek na péči, díky němuž mohou dětem dopřát navštěvování kroužků, nákup školních potřeb, nového oblečení a spořit jim na budoucnost.

1c) Dítě zná příčiny svěřeni

Dotazovali jsme se prarodičů, zda děti znají příčiny svěřeni do jejich péče a jak nastalou situaci chápou. Téměř všechny děti tyto **důvody** dle prarodičů **znají**, ale výrazně se lišila míra, do jaké znaly podrobnosti či jak moc situaci chápaly. U některých dětí se objevoval **nezájem o rodinnou historii** (např. chlapec s autismem, chlapec ve věku 16 let, který prošel zklamáním z kontaktu s biologickou matkou a už se s ní nikdy nechtěl vidět). „*Já jsem jí tehdy jako říkala, tak maminka odjela do světa a tak se o tebe musel někdo starat. Ale že by to sama začala probírat nebo to, to ne. Ona to bere prostě tak nějak asi samozřejmě, že to tak je.*“ Jiné děti situaci ještě **nebyly schopné chápat** (obvykle nižšího věku od 3 do 7 let).

2. Reakce dítěte na odloučení od biologických rodičů

V této části se zaměříme na další oblast, a tou je způsob reagování dítěte na odloučení od biologických rodičů, jak jej vnímali a popisovali prarodiče pěstouni. Tyto vzorce reagování jsou odvislé od mnoha faktorů: věk dítěte, jeho temperament, délka pobytu s rodiči, vztah s rodiči, chování rodičů směrem k dítěti, způsob odloučení, přístup prarodičů atd. Jednotlivé reakce, které uváděli participanté ze svého subjektivního pohledu, jsme rozdělili do tří rovin: **emoční**, **kognitivní** a **behaviorální rovina**. Emoční rovina odkazuje na citové prožívání dítěte, kognitivní rovina se vztahuje ke způsobu, jak dítě o situaci přemýšlí, co si pamatuje a co si představuje, a behaviorální rovina zahrnuje zejména konkrétní projevy chování, které jsou navenek obvykle dobře pozorovatelné.

V **rovině emoční** se jako reakce na odloučení od rodičů objevoval **pláč** (3), **lítost** (2), zklamání. Některé děti byly ovládnuty **strachem**, že jej opustí i jejich babička nebo dědeček (3), byly **vystresované** (2), ustrašené, nervózní či zvýšeně citlivé. „*Ze začátku chodila, brečela... a ona když začala chodit do první třídy, tak ty děcka všechny měly maminky, tatínky a ona vlastně jenom babičku.*“ – „*Ty začátky, ona byla jako nervózní, roztěkaná, nesoustředěná.*“ Participanté také popisovali u svých vnoučat **uzavření se do sebe** (2), neschopnost mluvit o tom, co se stalo. „*No začal se, jako, on o tom nemluvil, vůbec, ani o té mamě, ani o tom... Ale rodiče, asi by je měl hrozně rád, no tak jak každý děcko, no, ale když nejsou dostupní, tak se to snaží držet v sobě, no.*“ Vedle těchto negativních emocionálních reakcí jsme zaznamenali i lhostejnost, jelikož **vztah** mezi dítětem a rodičem **nebyl** dosud **vytvořen** (3). Objevila se i spokojenost a **úleva** v případě, kdy dítě bylo vystaveno nepříznivému prostředí, zanedbávání či fyzickému násilí ze strany otce. „*Byla spokojená, protože tam vlastně byl klid, tam vlastně k nim jako jezdili pětkrát týdně policajti. Tam potom najednou byl klid, nikdo tam nepil. Protože ona (vnučka) de facto viděla i tu mamu, prostě že byla opilá. Ale ona zas když nechtěla, aby ju zmlátil, protože on ju zmlátil za všechno, tak se napila.*“

V **kognitivní rovině** děti odloučení často podle prarodičů **nevnímaly** (4), jelikož si rodiče ani nepamatovaly, byly ještě příliš malé a nastalou situaci **necháply** (3), kladly otázky typu „proč“. Na druhou stranu jim pomohlo **srovnávání se s vrstevníky** (2), kteří taky neměli otce a žili jen s matkou. Některé děti si rodiče **idealizovaly**, zatímco jiné si nezájem rodičů uvědomovaly a pociťovaly **vděk prarodičům**, že se jim někdo věnuje, nebo byly rády, že měly **klid od problémů** (2), které zažívaly se svými rodiči. „Byla hodně ráda. Ona to i doted vnímá, že řekne, že je ráda, že jsem ji nedala do dětského domova.“ V posledně uvedeném případě se jednalo o děti spíše starší – dvě dívky ve věku 11 a 12 let, z nichž jedna zažila fyzické týrání ze strany otce závislého na alkoholu a druhou dívku její matka zanedbávala a ystavovala nevhodnému prostředí prostituce.

Na **behaviorální úrovni** šlo zejména o tyto projevy: **fixace na babičku** (2), která se nemohla od vnoučete vzdálit, **strach ze tmy, noční můry a děsy, enuréza** či vyšší **mazlivost**. „Ze začátku to bylo zoufalý, já jsem nemohla ani na záchod, on seděl před záchodem, on se bál! Ve školce ze začátku seděl u dveří a bál se, že babička pro něj nepřijde. Tak jak mama ho občas nechávala ve školce nebo u těch známých, tak on trpěl takovýma šílenýma strachama.“ – „Holky byly takový prostě vystresovaný, malá občas tu plakala v noci, budila se, měla noční děsy takový, počůrávala se, takže jsme se ani moc nevyspali, prostě z toho začátku chtěla být pořád se mnou, bála se tmy, bála se tohohle.“ Ve vztahu k mladším sourozencům, kteří žili s rodiči, se objevovala **žárlivost**. Některé děti se s odloučením od rodičů **vyrovnaly**, jedna z dívek musela navštěvovat **psychologa**, aby zpracovala úmrtí svojí matky. „(Vnučka), s tou to (pozn. smrt matky) zacvičilo hodně, právě proto chodíme k paní psychologce, jako aby se z toho nějak dostala, protože ona to drží všechno v sobě, ona se nesvěří nikomu. Ona je taková uzavřená a strašně paličatá.“

Přehled způsobů reagování dítěte na odloučení od rodičů si lze prohlédnout v tabulce č. 3.

Tab. 3: Způsoby reagování dítěte na odloučení od rodičů

Emoční rovina	Kognitivní rovina	Behaviorální rovina
<ul style="list-style-type: none"> • Pláč • Strach z opuštění prarodiči • Lítost • Stres • Uzavření se • Nebyl vytvořený vztah • Lhostejnost • Úleva • Spokojenost • Vyšší citlivost • Ustrašenost • Nervozita • Zklamání 	<ul style="list-style-type: none"> • Nepamatuje si rodiče • Neporozumění situaci • Srovnávání se s vrstevníky • Klid od problémů • Otázky typu „proč?“ • Idealizace rodičů • Vděk za péči prarodičů 	<ul style="list-style-type: none"> • Fixace na prarodiče • Vyrovnání se • Noční děsy • Enuréza • Strach ze tmy • Vyšší potřeba mazlení • Žárlivost na mladšího sourozence • Psychologická pomoc

3. Kontakt dítěte s biologickými rodiči

Kontakt dítěte, které vyrůstá v pěstounské péči, s jeho biologickými rodiči je v současnosti výrazně podporován v legislativě (viz novela zákona č. 359/1999 Sb.). V rámci příbuzenské pěstounské péče jde zcela jistě o specifickou formu kontaktu, neboť zde zvažujeme navíc ještě jednu dimenzi, kterou je vztah (ať už pozitivní, negativní či ambivalentní) mezi prarodiči a jejich dcerou či synem, tj. rodičem svěřeného dítěte. V rámci rozhovorů s participanty byla zjišťována zejména frekvence kontaktů s matkou i otcem dítěte, jejich společné činnosti, pravidla kontaktu a v neposlední řadě i perspektiva jejich vztahu do budoucna.

3a) Kontakt dítěte s matkou

Ve výzkumu nás zajímala **forma, četnost a průběh** kontaktů dětí s jejich rodiči. Vzhledem k tomu, že velká část biologických rodičů žije odděleně (15 případů ze 17 zkoumaných rodin), rozhodli jsme se popsat zvlášť kontakt dětí s matkou a zvlášť s otcem. Nejprve popíšeme **formu a četnost kontaktů dětí s matkou**. **Osobní kontakt**, tzv. face to face, má s matkou v současné době 15 vnoučat z celkového počtu 21 vnoučat. Některá vnoučata se vídají se svojí matkou denně (2), jiná třikrát až čtyřikrát týdně (2), jednou týdně, každý víkend, jeden víkend za 14 dní (2), jednou za měsíc (2). Jedna participantka uvedla, že se její vnouče vídá s matkou občas a jiná frekvenci kontaktů též nespecifikovala a uvedla, že četnost se odvíjí dle zájmu vnoučete. K tomu dvě z těchto vnoučat jsou i v pravidelném **telefonickém kontaktu** se svojí matkou – denně, jednou za týden. Jedna matka žijící v zahraničí je se svým synem v kontaktu přes **internet**, přičemž si přibližně třikrát až čtyřikrát týdně posílají krátké zprávy. Celkem je tedy v kontaktu se svojí biologickou matkou 16 dětí. Navíc dříve byly s matkou v kontaktu ještě další dvě děti, z nichž jeden chlapec se vídal s matkou osobně při návštěvách, ale postupem času přestal mít o kontakt s matkou zájem. Druhému chlapci psala matka dopisy ze zahraničí, kam odjela za prací, ale už se několik let neozvala a její syn ani babička nevědí, zda je ještě vůbec naživu.

Průběh kontaktu s matkou se obvykle uskutečňuje tak, že *dítě jde k matce* domů (6), v polovině případů jej doprovází prarodič. V jiných rodinách *navštěvuje matka dítě* v domácnosti prarodiče (4) nebo se setkají na domluveném místě ve městě. V jednom případě probíhal **asistovaný kontakt** dítěte s matkou, která se po letech rozhodla s dcerou vídat a změnit svůj dosavadní životní styl. Důvody absence kontaktu dítěte s matkou byly **nezájem** (3), dlouhodobý pobyt matky v **zahraničí** (3) či v jednom případě **úmrtí** matky. Kontakty obvykle probíhají tak, že si matky s dětmi **povídají**, chodí na **procházk**y nebo **si hrají** (v jednom případě i společně s mladšími sourozenci, kteří jsou v péči matky). „*Třeba ob den přijde (matka). Ona za tou (vnučkou) přijde, to ona si s ní povídá. Ale aby ju sama vychovávala, tak to vůbec.*“

3b) Kontakt dítěte s otcem

V kontaktu s biologickým otcem jsou děti vyrůstající v pěstounské péči svých prarodičů z našeho vzorku mnohem méně než s matkou. Co se týká **četnosti a formy kontaktů dětí s otcem**, v době konání výzkumu bylo v **osobním kontaktu** se svým otcem pouze 8 dětí z celkového počtu 21. Z výpovědí participantů vyplynulo, že dvě děti se se svým otcem vídají jeden víkend za 14 dní. Další odpovědi ohledně četnosti kontaktů se objevily vždy jedenkrát: jednou týdně, jednou za 14 dní či nespecifické odpovědi „často“ a „nahodile“. Jedno z dětí bylo v osobním kontaktu se svým otcem několikrát v dřívější době, ale po určitém incidentu, který se mezi nimi odehrál, tento kontakt skončil. K tomu bylo jedno dítě v pravidelném **telefonickém kontaktu** s otcem (jednou týdně).

Průběh kontaktu s otcem vypadá tak, že buď *otec přijede za dítětem* (3) nebo jedou prarodiče s vnoučetem k otci. U otců byl ve většině případů detekován **žádný kontakt**, a to z různých důvodů, mezi které patří tyto skutečnosti: *otec není uveden* (4), *nezájem* otce (4), *zákaz styku* a zbavení rodičovské zodpovědnosti, strach dítěte z *agresivního chování* otce či *zklamání* z neustálých slibů a neuskutečněných setkání. „*Neměl pro ňu čas, tatínek. Neměl na ňu nikdy čas. Táta řekl, že si ju veme. Ona chuděrka čekala a on nepřišel.*“

Někteří participanti popisovali **kamarádský vztah** mezi dítětem a jeho otcem (2) či oslovení otce křestním jménem (2). „*On (vnuk) mu (otci) jako tyká, oslovuje ho křestním jménem.*“ Na druhou stranu byl však zmíněn i **negativní vliv** otce na dítě (2) – jednalo se o špatný vzor otce, sdělování detailů o minulosti dítěte nevhodným způsobem a neuskutečněné sliby. Mezi činnosti, které spolu děti se svým biologickým otcem nejčastěji podnikají, patří **hraní si, procházky** či túry. „*Většinou si hraje s tatou na playstationu nebo chodí ven na nějakou túru.*“ Dva prarodiče však uvedli, že otcové si se svými dětmi hrát neumějí. „*Nehraje si s ním, on to neumí nějak. On jde s nima ven, to jo, ale ne, jako že by nějak si s nima stavěl stavebnice, lego, to ne.*“

3c) Pravidla kontaktu

Další otázkou, která nás v oblasti kontaktu dítěte s jeho biologickými rodiči zajímala, bylo nastavení pravidel kontaktu mezi prarodičem a rodičem. Celkem v 11 případech byla tato pravidla stanovena. První kategorie ukazuje, **z čí iniciativy** požadavek na stanovení pravidel vzešel. Většinou to bylo z **iniciativy prarodičů** (8), kteří pravidla nastavovali. Objevily se také vzájemné **dohody o střízlivosti** (alkohol, drogy) při kontaktu s dítětem (3). Druhou kategorií, která nás zajímala, byla **konkrétní pravidla** kontaktu, mezi která patřil **zákaz hádek** před vnoučetem, **slušné chování**, kontakt jen **v domácnosti prarodiče**, kontakt s matkou jen **za přítomnosti otce nebo prarodičů**, v případě zájmu o návštěvu **zavolat předem** či **mít zaměstnání**.

3d) Perspektiva do budoucna

Prarodičů jsme se také ptali na výhled do budoucna, zda předpokládají, že rodiče by byli **schopní postarat se o dítě** a vzít si jej zpět do péče. Téměř všichni participanti (18) se vyjádřili v tom smyslu, že **není naděje**, že by jejich dcera/syn/snacha/zeť byli schopní se do budoucna o dítě plně starat. Jeden z participantů vyjádřil, byť s nejistotou, možnost, že jejich syn by možná byl **s podporou schopný** se o své dítě starat. Jiný participant zase mluvil o **strachu**, jak se zachová biologický otec dětí, až skončí jeho trest odnětí svobody a dostane se z vězení na svobodu.

Jako největší **překážky** se z pohledu prarodičů jeví **nezvládnutí péče** a **neschopnost se starat** (6), **nezájem** na straně rodičů (2) či vnoučete (3), užívání **alkoholu a drog** u rodičů či **nezvěstná** matka. „*Nicméně že by mezi tátou a (vnukem) byl nějaký vřelý vztah, to se říct nedá. Je takový odtahitý, jako příliš o něho (vnuka) zájem nemá.*“ – „*Byl u nás vlastně těch šest let a potom, když se ptali, jestli by chtěl jít k nim (rodičům), tak řekl, že všude dobře, doma nejlip. ... Takže má s něma kontakt, ale bydlet by s něma asi nechtěl.*“

Diskuze

Vzhledem k tomu, že se jedná o problematiku stále aktuálnější, což ostatně dokládají statistické údaje o počtech prarodičů pěstounů i skutečnost, že se v rámci legislativního ukotvení pěstounské péče vedou neustálé debaty a uskutečňují se změny, je jistě na místě prohlubovat poznatky o příbuzenské pěstounské péči. V roce 2015 tvořili prarodiče pěstouni

57,6 % ze všech pěstounů a za uplynulých 10 let se jejich počet více než zdvojnásobil (MPSV, nedat.).

Příčiny svěřením dítěte do péče prarodičů, které jsme získali analýzou výpovědí participantů, jsme rozdělili do tří okruhů – patologický způsob života rodičů, osobnostní charakteristiky rodičů a vliv životních událostí. Mezi nejčastější příčiny z prvního okruhu patřila trestná činnost spojená s výkonem trestu odnětí svobody, nadužívání alkoholu a drog, zanedbávání péče o sebe i o dítě, fyzické týrání atd. Z osobnostních charakteristik bychom zmínili zejména nezájem o dítě, nezralost, nezodpovědnost či agresivitu. Z životních událostí jsou to opuštění dítěte, odjezd do zahraničí, rozpad partnerského vztahu či nezaměstnanost rodičů.

Důvody svěřením dítěte do pěstounské péče prarodičů jsme srovnávali se zjištěními českých (Matějček a kol., 1999; Sobotková, 2010; Uhlířová et al., 2010; Žáková, 2016) i zahraničních (Backhouse & Graham, 2012; Dolbin-MacNab, 2009; Parsons, 2015) autorů. Uhlířová et al. (2010) uvádí na prvním místě úmrtí obou nebo jednoho z rodičů. To je závažný důvod, ale v našem výzkumu se ukázalo, že ne příliš častý – pouze v jednom případě jsme zaznamenali úmrtí matky. Uváděný nízký věk a nezralost matky (v našem souboru nejen matek) či patologický způsob života rodičů považovali prarodiče v našem souboru za nejčastější. Sem řadíme i závislost na návykových látkách či výkon trestu odnětí svobody. Zejména poslední dvě příčiny uvádí i Backhouseová a Grahamová (2012), jejichž zjištění zahrnují i týrání a zneužívání dítěte a nezvládání péče o dítě považujeme za více odpovídající realitě našeho výzkumu. Nezodpovědnost rodičů, užívání drog a alkoholu a jiné problematické chování u biologických rodičů dětí popisuje i Dolbin-MacNabová (2009). K podobným závěrům dospěla i Žáková (2016), v jejímž výzkumu babičky pěstounky uváděly jako příčiny svěřením dítěte do jejich péče zejména selhání rodiče z důvodu závislosti na drogách, zanedbání či odmítnutí péče o potomka. Jako častý důvod nestarání se o dítě se ukázal nezájem (v 9 případech), což koresponduje s alarmujícími zjištěními o nezájmu rodičů u dětí navrhovaných do náhradní rodinné péče (Sobotková, 2010) i s výstupy výzkumu dospělých, kteří vyrostli v pěstounské péči (Sobotková & Očenášková, 2013).

Participantů jsme se ptali také na reakci dětí na odloučení od jejich rodičů. Tyto reakce jsme rozdělili do tří rovin: emoční, kognitivní a behaviorální. Mezi nejčastější reakce v emoční rovině patří pláč, strach z opuštění prarodiči, lítost, stres či uzavření se do sebe. U dětí starších byly zaznamenány pocity úlevy či lhostejnosti. Na kognitivní úrovni to bylo zejména neporozumění dané situaci u mladších dětí, srovnávání se s vrstevníky či kladení otázek. V chování dětí se jako reakce na odloučení od rodičů objevovala fixace na prarodiče, strach ze tmy, noční děsy či vyšší potřeba mazlení. K podobným závěrům dospěly výzkumnice (Hogan, Halpenny, & Greene, 2002; Lee & Bax, 2000), které se zabývaly reakcemi dětí na rozpad manželského vztahu jejich rodičů. Nejčastějšími zjištěnými způsoby reagování byl smutek, obavy o rodiče a budoucnost, vztek, překvapení, úleva, osamocení, strach ze ztráty, pocity viny, úzkost, depresivní příznaky, podrážděnost, problémy v sociálních vztazích či zhoršení školního výkonu.

U reakcí dětí na odloučení od rodičů záleželo na konkrétní situaci a daných charakteristikách rodiče (zda došlo k úmrtí rodiče, opuštění rodičem, zda rodič dítě týral, zanedbával a nevěnoval mu péči a pozornost apod.), na kvalitě vztahu mezi dítětem a rodičem, na vztahu dítěte k prarodiči a na věku dítěte (zejména vzhledem k jeho schopnosti danou situaci chápat). Tyto aspekty ovlivnily ladění výsledné reakce dítěte negativním nebo pozitivním směrem. V našem výzkumu bylo v osobním kontaktu s matkou 15 dětí a s otcem 8 dětí. Frekvence kontaktů kolísá od denně po jednou za měsíc či nahodile. Děti chodí za svojí matkou k ní domů, matka dítě navštěvuje v domácnosti prarodičů či se setkávají ve městě. Absence

kontaktu s matkou byla způsobena především nezájmem na straně matky nebo dítěte či pobytem matky v zahraničí. S otcem bylo v kontaktu mnohem méně dětí než s matkou, což bylo způsobeno tím, že několik otců nebylo uvedeno, nezajímali se o dítě či měli v důsledku agresivního chování zákaz styku s dítětem. Nejčastěji si rodiče s dětmi povídají, hrají nebo chodí na procházky. Téměř všichni prarodiče uvedli, že nevidí naději v budoucí návrat dětí do péče biologických rodičů vzhledem k jejich neschopnosti se o děti starat, nezájmu na straně rodičů nebo dětí či kvůli patologickému způsobu života rodičů.

Žáková (2016) popisuje, že u většiny participantek z jejího výzkumu kontakt dětí s rodiči probíhal, ačkoliv oproti našemu výzkumu se jednalo spíše o nižší frekvenci kontaktu. Participantky hodnotily kvalitu kontaktu také velmi rozdílně od bezproblémového, přes neuspokojivý až konfliktní.

Kontakt dětí vyrůstajících v pěstounské péči s jejich biologickými rodiči je v naší zemi podporován (viz zejména novela zákona č. 359/1999 Sb.). Mnohé kontakty dětí z našeho výzkumu probíhaly bezproblémově, ale byl zaznamenán i negativní vliv rodičů na dítě, plané sliby či nezájem na straně dítěte v kontaktu pokračovat. Na rizikové aspekty kontaktu dítěte s biologickými rodiči upozorňují i zahraniční publikace (Farmer, 2010; Leathers, 2003; Macaskill, 2002 aj.). Na základě našich zjištění nemůžeme nic generalizovat, jen chceme upozornit na fakt, že ke každému dítěti by se mělo přistupovat individuálně a s ohledem na jeho největší zájem a blaho (viz Úmluva o právech dítěte).

Je důležité podotknout, že pouhé dotazování se na frekvenci kontaktu dítěte s rodičem nemusí příliš vypovídat o kvalitě jejich vzájemných vztahů nebo budoucí perspektivě, což koresponduje se zjištěními výzkumu, kde autoři (Vanschoonlandt et al., 2012) uvádějí, že nezáleží jen na frekvenci kontaktu, ale také na jeho kvalitě i postoji pěstounů ke kontaktu dítěte s biologickými rodiči.

Mezi limity výzkumu patří genderová nevyváženost výzkumného souboru. Nicméně i reálně jsou to spíše ženy, které mají vnoučata ve své péči, což může být často dáno tím, že se ženy dožívají průměrně vyššího věku než muži, v případě rozvedených párů jsou to spíše babičky, které se stávají pečovatelkami, a nesmíme také opomenout fakt, že jsou to právě ženy, od kterých se tato role očekává. Další úskalí vidíme v tzv. pozitivním výběru (srov. Sobotková, 2003), jelikož souhlasit s účastí ve výzkumu se s velkou pravděpodobností rozhodli jedinci ochotní spolupracovat, což může vést ke zkreslení výsledků.

Budoucí výzkumy mohou mít značný vědecký potenciál, pokud se zaměří na prožitky a zkušenosti vnoučat, které jsou či byly v pěstounské péči prarodičů. Zajímavé by bylo zmapovat zkoumanou problematiku i očima biologických rodičů, ti však jsou obtížně dostupnou skupinou.

Naše zjištění mohou pomoci odborníkům (psychologům, sociálním pracovníkům) lépe porozumět situaci prarodičů pěstounů, aby jim mohli být co nejvíce nápomocní při předcházení a řešení obtíží. Věříme, že by tento výzkum mohl být užitečný i samotným prarodičům při hledání odpovědí na některé otázky spojené s výchovou vnoučat, které si kladou v každodenním životě.

Závěr

Provedený výzkum patří k prvním studiím u nás, které mapují příbuzenskou pěstounskou péči očima prarodičů. Bylo zjištěno, že děti jsou do příbuzenské pěstounské péče svých prarodičů svěřovány z mnoha důvodů. První skupinou příčin svěřování je patologický způsob života biologických rodičů, kam řadíme zejména užívání alkoholu a jiných návykových látek,

trestnou činností spojenou s pobytem ve vězení, týráním a zanedbáváním dítěte apod. Mezi osobnostní charakteristiky rodičů, kteří nezvládli péči o své dítě, patří především nezralost obvykle spojená s nízkým věkem, nezodpovědnost, nezáměr o dítě, agresivita, psychická labilita, psychiatrická diagnóza rodičů atd. Poslední nalezenou skupinu příčin tvoří dopad životních událostí jako je rozpad partnerského vztahu, opuštění dítěte, odjezd do zahraničí, nezaměstnanost, nedostatek financí aj. Reakce dětí na odloučení od rodičů se odehrávaly na emoční, kognitivní a behaviorální rovině. V osobním kontaktu s matkou byly přibližně tři čtvrtiny dětí, zatímco osobní kontakt s otcem měla asi třetina dětí. Vzhledem k rostoucímu počtu prarodičů pěstounů mohou předkládané výsledky nalézt uplatnění zejména v psychologickém poradenství a při sociální práci s pěstounskými rodinami.

Príspevek je dedikovaný projektu IGA_FF_2015_022 „Psychologický výzkum ve vybraných společensky potřebných oblastech“.

Literatura

- Backhouse, J., & Graham, A. (2012). Grandparents raising grandchildren: Negotiating the complexities of role-identity conflict. *Child and Family Social Work, 17*, 306-315. doi:10.1111/j.1365-2206.2011.00781.x
- Dolbin-MacNab, M. L. (2009). Becoming a parent again: An exploration of transformation among grandparents raising grandchildren. In J. A. Mancini, & K. A. Roberto (Eds.), *Pathways of human development: Explorations of change* (207-226). Plymouth: Lexington Books.
- Farmer, E. (2010). Fostering adolescents in England: What contributes to success? In E. Fernandez, & R. P. Barth (Eds.), *How does foster care work? International evidence on outcomes* (151-163). London: Jessica Kingsley Publishers.
- Fritsch, T. A., & Burkhead, J. D. (1981). Behavioral reactions of children to parental absence due to imprisonment. *Family Relations, 30*, 83-88.
- Gabriel, Z., & Novák, T. (2008). *Psychologické poradenství v náhradní rodinné péči*. Praha: Grada.
- Gibbs, P., & Müller, U. (2000). Kinship foster care moving to the mainstream: Controversy, policy, and outcomes. *Adoption Quarterly, 4*, 57-87.
- Hanušová, L., Jeníčková, N., & Uhlířová, V. (2009). *Problematika příbuzenského náhradního rodičovství: konferenční příspěvek Mezinárodní konference „Problémy současné rodiny a náhradní rodinná péče.“* Dostupné na www.blokovygrant.cz/download.php?id=1372&typ=m.
- Hayslip, B., & Kaminski, P. L. (2005). Grandparents raising their grandchildren: A review of the literature and suggestions for practice. *The Gerontologist, 45*, 262-269.
- Hayslip, B. (Jr.), & Smith, G. C. (Eds.). (2013). *Resilient grandparent caregivers: A strengths-based perspective*. New York: Routledge.
- Hendl, J. (2008). *Kvalitativní výzkum. Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Hogan, D., Halpenny, A. M., & Greene, S. (2002). *Children's experiences of parental separation*. Dublin: Children's Research Centre, Trinity College Dublin. Dostupné na <https://www.tcd.ie/childrensresearchcentre/assets/pdf/Publications/ParentalSeparation.pdf>.
- Hong, J. S., Algood, C. L., Chiu, Y.-L., & Lee, S. A.-P. (2011). An ecological understanding of kinship foster care in the United States. *Journal of Child and Family Studies, 20*, 863-872.

- Jahodová, P. (2013). *Úskalí pěstounské péče prarodičů v souvislosti s budoucím začleněním dětí do společnosti*. Diplomová práce (Mgr.). Olomouc: Univerzita Palackého, Cyrilometodějská teologická fakulta. Dostupné na <http://theses.cz/id/exwlky>.
- Kiraly, M., & Humpreys, C. (2013). Family contact for children in kinship care: A literature review. *Australian Social Work*, 66, 358-374. doi: 10.1080/0312407X.2013.812129.
- Leathers, S. J. (2003). Parental visiting, conflicting allegiances, and emotional and behavioral problems among foster children. *Family Relations*, 53, 53-63.
- Lee, C. M., & Bax, K. A. (2000). Children's reactions to parental separation and divorce. *Paediatrics and Child Health*, 5, 217-218.
- Le Prohn, N. S. (1994). The role of the kinship foster parent: A comparison of the role conceptions of relative and non-relative foster parents. *Children and Youth Services Review*, 16 (Special Double Issue Kinship Foster Care), 65-84. doi:10.1016/0190-7409(94)90016-7
- Macaskill, C. (2002). *Safe contact? Children in permanent placement and contact with their birth relatives*. Dorset: Russell House Publishing.
- Matějček, Z., a kol. (1999). *Náhradní rodinná péče*. Praha: Portál.
- Máčelová Jankovychová, S. (2012). *Konstrukce posouzení a řešení životní situace dítěte, u kterého se uvažuje o svěření do náhradní rodinné péče prarodičů*. Bakalářská práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií. Dostupné z http://is.muni.cz/th/160331/fss_b/.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Mioviský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.
- Moštková, Š. (2016). *Příbuzenská pěstounská péče vykonávaná prarodiči*. In E. Maierová, L. Viktorová, & M. Dolejš (Eds.), *PhD existence 2016. Česko-slovenská psychologická konference (nejen) pro doktorandy a o doktorandech. Sborník odborných příspěvků* (189-196). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- MPSV (nedat.). *Roční výkaz MPSV o výkonu sociálně-právní ochrany dětí za rok 2006-2015*. Dostupné na <http://www.mpsv.cz/cs/7260>.
- Neil, E., Beek, M., & Schofield, G. (2003). Thinking about and managing contact in permanent placements: the differences and similarities between adoptive parents and foster carers. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 8(3), 401-418.
- Parsons, R. (2015). *Prarodičem snadno a rychle (a dobře)*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, s. r. o.
- Paulová, I. (2013). *Specifická traumata prarodičů při náhradní příbuzenské péči*. Bakalářská práce. Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Fakulta humanitních studií.
- Sinclair, I. (2005). *Fostering now: Messages from research*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Sobotková, I. (2003). *Pěstounské rodiny: jejich fungování a odolnost*. Praha: MPSV.
- Sobotková, I. (2010). Biologické rodiny dětí, které jsou navrhovány do náhradní rodinné péče. *E-psychologie*, 4 (1), 51-57. Dostupný z <http://e-psycholog.eu/pdf/sobotkova.pdf>.
- Sobotková, I., & Očenášková, V. (2013). *Pěstounská péče očima dospělých, kteří v ní vyrostli: trendy vs. zkušenosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Stryker, S., & Burke, P. J. (2000). The past, present, and future of an identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 63, 284–297.

Uhlířová, V. et al. (2010). *Dítě ve výchově příbuzných*. Praha: Občanské sdružení Rozum a cit.

Uzlová, K. (2013). *Psychologická analýza svěřování dítěte do péče prarodičů*. Bakalářská práce. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta pedagogická.

Úmluva o právech dítěte. Dostupné na <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/umluva-o-pravech-ditete.pdf>.

Vágnerová, M. (2007). *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: Karolinum.

Vanschoonlandt, F., Vanderfaeillie, J., Van Holen, F., De Maeyer, S., & Andries, C. (2012). Kinship and non-kinship foster care: Differences in contact with parents and foster child's mental health problems. *Children and Youth Services Review*, 34, 1533-1539.

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů. Dostupné na http://www.mpsv.cz/files/clanky/7263/Zakon_o_socialne-pravni_ochrane_deti.pdf.

Žáková, A. (2016). *Prarodiče v roli rodičů: zkušenost prarodičovských pěstounek*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií. Dostupné na http://is.muni.cz/th/371732/fss_m/.

Poděkování patří studentkám Zuzaně Purové a Kláře Večerkové za pomoc při transkripci rozhovorů.

Údaje o autorkách

PhDr. Šárka Moštková v současné době působí jako interní doktorandka na Katedře psychologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zaměřuje se na oblast vývojové psychologie a psychologie rodiny. Výzkumně se věnuje zejména problematice prarodičovství, mezigeneračních vztahů a náhradní rodinné péče. Do této oblasti směřuje i svůj disertační projekt s názvem „Prarodiče jako pečující osoby v kontextu NRP“. Pracuje jako garantka vzdělávání v ISIS občanském sdružení pro pomoc náhradním rodinám, z. s., kde vede i psychosociální skupiny dětí.

Kontaktní údaje:

Adresa: Katedra psychologie FF UP, Křížkovského 10, 771 47 Olomouc

E-mail: sarka.mostkova01@upol.cz

Doc. PhDr. Irena Sobotková, CSc. vyučuje na Katedře psychologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci vývojovou psychologii, psychologii rodiny a psychologii v náhradní rodinné péči. I její výzkumné a publikační aktivity se týkají těchto oblastí. V praxi se dlouhodobě věnuje poradenství, metodické činnosti a vzdělávání v oblasti pěstounské péče.

Kontaktní údaje:

Adresa: Katedra psychologie FF UP, Křížkovského 10, 771 47 Olomouc

E-mail: irena.sobotkova@upol.cz

Moštková, Š., Sobotková, I. (2016). Příbuzenská pěstounská péče: když dítě vychovávají prarodiče. *E-psychologie*, 10(4), 47-64. Dostupné z http://e-psycholog.eu/pdf/mostkova_sobotkova.pdf